

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ (ΚΙΚΠΕ)

«Από την έρευνα στη διδασκαλία»

Σεμινάρια για τα μαθήματα του σχολικού προγράμματος

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
Ναύπακτος, 7.11.2014

«**Ηθική αρετή και ηδονή: ένα μάθημα από τα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη**»
(ύλη θεωρητικής κατεύθυνσης Γ' τάξης λυκείου, ενότ. 5^η σχολ. εγχειριδίου [: Β 3, 1-2])

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: Δρ. Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος
Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ)
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
nkalospy@phs.uoa.gr

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο

Σημείον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις· ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν καὶ αὐτῶ τούτῳ χαίρων σῶφρων, ὁ δ' ἀχθόμενος ἀκόλαστος, καὶ ὁ μὲν ὑπομένων τὰ δεινὰ καὶ χαίρων ἢ μὴ λυπούμενός γε ἀνδρείος, ὁ δὲ λυπούμενος δειλός. περὶ ἡδονὰς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. διὸ ἤχθαι πῶς εὐθὺς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησὶν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἢ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστὶν (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Ἠθικά Νικομάχεια* Β 3, 1-2 [1104b 3-13] ἐκδ. Bywater).

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Σημάδι αποδεικτικό ότι έχουν πια διαμορφωθεί οι «έξεις» μας πρέπει να θεωρούμε την ευχαρίστηση ή τη δυσaréσκεια που συνοδεύει τις πράξεις μας. Όποιος δηλαδή μένει μακριά / απέχει από τις σωματικές ηδονές και αυτό του προκαλεί ευχαρίστηση, είναι άνθρωπος σῶφρων, ενώ αυτός που δυσανασχετεί (με αυτό) ακόλαστος· επίσης, ο άνθρωπος που αντιμετωπίζει / στέκεται να υπομείνει (όλες) τις επικίνδυνες καταστάσεις και αυτό του προκαλεί ευχαρίστηση ή, έστω, δεν τον δυσareστεί, είναι ανδρείος, ενώ δειλός είναι αυτός που δυσareστείται με αυτό. Και όλα αυτά διότι η ηθική αρετή σχετίζεται στην πραγματικότητα με την ευχαρίστηση και με τη δυσaréσκεια· γιατί η ευχαρίστηση μας εξωθεί να κάνουμε ευτελή πράγματα, ενώ η δυσaréσκεια μας κρατάει μακριά από τα ωραία. Γι' αυτό και πρέπει, όπως ισχυρίζεται ο Πλάτων, να έχει πάρει ήδη από μικρός εκείνη την αγωγή που θα τον κάνει να ευχαριστείται και να δυσareστείται με αυτά που πρέπει· γιατί αυτή είναι η σωστή παιδεία.

ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Virtutem moralem esse circa voluptates ac dolores

Signum autem habituum sit vel voluptas vel aegritudo quae facta subsequitur. Nam qui a corporis voluptatibus abstinet, si eo ipso gaudet, temperans; si dolet, intemperans est existimatus. Qui item sustinet terribilia, et vel gaudet, vel certe non dolet, fortis; qui autem dolet, ignavus est. Moralis enim virtus circa voluptates, doloresque versatur; quipped cum ob voluptatem mala agamus; ob dolorem vero ab honesties abstinenceamus. Quapropter ut Plato, inquit, ab adolescentia ita institutos esse oportet

hominess, ut iis gaudeant, et doleant, quibus gaudere et dolere debent; haec enim recta erudition est (Eustratius, Aspasius, Michael Ephesius et al.: Aristotelis Stagiritae Moralia Nicomachea Übersetzt von Johannes Bernardus Felicianus, Neudruck der Ausgabe Paris 1543 ..., Stuttgart - Bad Cannstatt [σειρά: CAGL τόμ. 11, τεύχ. 1], 2006, σ. 42).

ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

σημείον δὲ δεῖ ποιῆσθαι τῶν ἕξεων ... τοῖς ἔργοις: Εάν η ηδονή ως ευχάριστο συναίσθημα παρακολουθεί συγκεκριμένες πράξεις μας, μπορούμε κατά τον Αριστοτέλη, να συμπεράνουμε ότι η ἕξις τους έχει συντελεστεί και έχει διαμορφωθεί στην πρακτική εφαρμογή και εξάσκησή τους. Όσο όμως συνοδεύονται από αρνητικό συναίσθημα δυσαρέσκειας και παραμένουν επώδυνες, μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η ἕξις τους δεν έχει διαμορφωθεί, άρα οι αρετές ως πρακτικά εφαρμόσιμες «συνήθειες» δεν λειτουργούν.

ἐπιγινόμενην: Ο όρος που χρησιμοποιείται εδώ, συναντάται και στο Βιβλίο Ι΄ των *Ηθικών Νικομαχείων* 4. 8 (1174b 31-33), για να εκφράσει τη σχέση της ηδονής με την πράξη: *τελοιοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἢ ἡδονὴ οὐχ ὡς ἕξις ἐνυπάρχουσα, ἀλλ' ὡς ἐπιγινόμενόν τι τέλος, οἷον τοῖς ἀκμαίοις ἢ ὥρα.* Μεταφέροντας αυτό το παράλληλο χωρίο στο παρόν απόσπασμα μπορούμε να καταλάβουμε ότι η ηδονή αποτελεί το (αποδεικτικό) σημείο της ολοκληρωμένης ἕξεως, όπως ακριβώς η άνθηση της ομορφιάς είναι το σημάδι της ακμής για τα νιάτα.

ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος ... χαίρων σῶφρων: Ο καλός άνθρωπος πράττει το καλό χωρίς δυσφορία και καταναγκασμό, αλλά με ευκολία, φυσικά και αβίαστα, καθώς και με ευχαρίστηση. Ωστόσο, θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι όσο μεγαλύτερη είναι η δυσκολία, τόσο μεγαλύτερο και το ηθικό κατόρθωμα, και επίσης ότι δεν υφίσταται ιδιαίτερη αξία στο να προβαίνουμε σε πράξεις με μηχανικό τρόπο, αφού μια καλή πράξη δεν είναι *tour de force*. Όμως η αξία της αριστοτελικής διατύπωσης και παραδοχής ἔγκειται στο να γνωρίζει κανείς αν πρόκειται / είναι πιθανόν να επαναληφθεί αυτή η πράξη ή αν αποτελεί απλώς μία μορφή επιδείξεως. Άλλωστε, ο αληθινά σῶφρων άνθρωπος δεν υποφέρει κατά την άσκηση της αρετής, εφόσον η αρετή παρουσιάζει τη δική της αντίδοση λειτουργώντας ως πηγή ευχάριστων συναισθημάτων: και αλλού στο ίδιο έργο (1099a 21) ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει πως *καθ' αὐτὰς ... αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις ἡδεῖαι.* Η ηδονή και η σχέση της με την ουσιαστική ευδαιμονία διαφωτίζουν στα *Ηθικά Νικομάχεια* την ιδιότητα της ηθικής αρετής ως προς τα δύο είδη ευδαιμονίας: τόσο στον θεωρούμενο ως σύνθετη οντότητα άνθρωπο όσο και στον θεωρούμενο ως εμπεριέχοντα θεϊκό στοιχείο. Γενικότερα, οι αριστοτελικοί ορισμοί για τον σῶφρονα και τον ακόλαστο, τον ανδρείο και τον δειλό, παρουσιάζονται ως αντιθετικά ζεύγη συναισθηματικής αντίδρασης και συμπεριφοράς στην πράξη του καθημερινού βίου.

ἡδονὰς - λύπας: Πρόκειται για γενικολογικούς όρους που υποδηλώνουν μία ομάδα στάσεων και διαθέσεων, θετικών και αρνητικών, όσον αφορά στην καθημερινή πράξη, ανεξαρτήτως χρονικού προσδιορισμού (παρελθόντος, παρόντος ή μέλλοντος). Η *ἡδονή* στην ενεργητική πράξη μπορεί να σημαίνει είτε την απόλαυση από την επιτέλεση μιας πράξης, είτε την ευχαρίστηση να προβαίνεις στην πράξη αυτή, είτε την εκδήλωση ανυπομονησίας να πραγματοποιήσεις κάτι, είτε την έκφραση ικανοποίησης μετά την επιτέλεση μιας πράξης. Ο πληθυντικός των όρων αναγκάζει τους φιλόλογους να προβληματιστούν για τις διαφορούμενες σημασιολογικά περιστάσεις της εννοιολογικής απόχρωσής τους: «ευχαρίστηση και δυσαρέσκεια» ή «είδη ευχαρίστησης και δυσαρέσκειας». Ο Αριστοτέλης ιεραρχεί τις ηδονές στα *Ηθικά Νικομάχεια* με κριτήριο τον βαθμό τελειότητάς τους. Με δεδομένη την προσήλωση του φιλοσόφου στην άποψη ότι η ηδονή συνιστά αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της καλύτερης ζωής, η ανάπτυξη της έννοιας της ηδονής στο έργο του διαθέτει δύο κύριες λειτουργίες: α) πρέπει να αντικρούσει επιχειρήματα που αποσκοπούν να επιβάλουν την ιδέα ότι η ηδονή δεν μπορεί να συμβάλλει στην καλή ζωή, είτε επειδή η ηδονή είναι κακό, είτε επειδή δεν είναι καλό· και β) η δική του θέση πρέπει να παρέχει θετικά επιχειρήματα για την υποστήριξη της άποψης ότι η ηδονή είναι αναπόσπαστο στοιχείο της καλής ζωής (του ευδαίμονος βίου). Ο φιλόσοφος αντιμάχεται την άποψη ότι η ηδονή αποτελεί την αναπλήρωση μιας απώλειας/ένδειας, άποψη λ.χ. που διαβάζουμε στο πλατωνικό κείμενο (*εἰ ἄρα τὸ πληροῦσθαι τῶν φύσει προσηκόντων ἡδὴ ἐστὶ, τὸ τῶ ὄντι καὶ τῶν ὄντων πληρούμενον μᾶλλον μᾶλλον ὄντως τε καὶ ἀληθεστέως χαίρειν ἂν ποιοῖ ἡδονὴ ἀληθεῖ, τὸ δὲ τῶν ἦττον ὄντων μεταλαμβάνον ἦττόν τε ἀληθῶς καὶ βεβαίως πληροῖτο καὶ ἀπιστοτέρας ἂν ἡδονῆς καὶ ἦττον ἀληθοῦς μεταλαμβάνον,*

Πολιτεία 585d 11-e 4), με το να ορίσει αυτό το είδος ηδονής ως την απρόσκοπτη πραγματοποίηση μιας φυσικής ικανότητας: *διὸ καὶ οὐ καλῶς ἔχει τὸ αἰσθητὴν γένεσιν φάναι εἶναι τὴν ἡδονήν, ἀλλὰ μᾶλλον λεκτέον ἐνέργειαν τῆς κατὰ φύσιν ἕξεως, ἀντὶ δὲ τοῦ αἰσθητὴν ἀνεμπόδιστον* (*Ηθ. Νικ.* 1153a 12-15). Πάντως είναι δύσκολο να περιγράψουμε με ακρίβεια την προσωπική του άποψη για την ηδονή, καθώς η προσεκτική μελέτη αποσπασμάτων από το ίδιο έργο του (π.χ. 1174a-1175a) δείχνει ότι δεν διακρίνει μεταξύ των ερωτημάτων σχετικά με το τι δίνει ευχαρίστηση και ηδονή στους ανθρώπους, και με το τι είναι η ηδονή αυτή.

περὶ ἡδονὰς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ: Στο υπόλοιπο της ενότητας αναπτύσσονται οκτώ θέσεις-επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι η ηθική αρετή συνδέεται με τις ηδονές και τις λύπες (θλίψεις, πόνους, δυσάρεστα και αρνητικά συναισθήματα). Εδώ πάντως οι επιστημολόγοι ερευνητές διακρίνουν σε σπερματική μορφή τα πρώτα βήματα της ψυχολογικής επιστήμης, θεμελιωτής της οποίας θεωρήθηκε ο Αριστοτέλης. Η ηθική αρετή συνδέεται στενά με συναισθήματα και επιθυμίες, ενώ κάποιες θεωρίες την συσχετίζουν με το *διανοητικόν*, κυρίως, μέρος του ανθρώπου. Κατά τον Αριστοτέλη η ηθική αρετή εγγύαται τη διόρθωση και αποκατάσταση επί το ορθόν μιας συναισθηματικής αντίδρασης. Επειδή στην εκδήλωση συναισθημάτων ενέχονται η εμπράγματη αντίληψη, η αξιολόγηση και η εμπρόθετη ενέργεια (συμπεριφορά), η ηθική αρετή πρέπει επίσης να εγγυηθεί την ορθότητα των παραγόντων αυτών και, ως εκ τούτου, είναι ιδιαίτερη σημασία για τη διασφάλιση των καλών ενεργειών. Η επιστημονική τάση που παρατηρείται στη βιβλιογραφία, να αποδοθεί κάθε έννοια αποτίμησης στην πρακτική σοφία, οφείλεται στην αποτυχία να γίνει μια σωστή διάκριση μεταξύ της ηθικής και της επιστημονικής ψυχολογίας του Αριστοτέλη. Στα *Πολιτικά* και τα *Ηθ. Νικ.* ο Αριστοτέλης δείχνει πώς ένας απολογισμός της πρακτικής λογικής και διαβούλευσης, όπου υπεισέρχεται εποικοδομητικά ο συναισθηματικός παράγοντας, είναι δυνατόν να δια φωτίσει κρίσιμα ζητήματα για τη λήψη αποφάσεων σε πολιτικό επίπεδο. Ο χαρακτήρας και το συναίσθημα είναι συστατικά στοιχεία στη διαδικασία μιας φρονηματικής πρακτικής απόφασης, η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια λογική επίδειξη. Η ίδια ιδέα, ότι δηλαδή οι «ηδονές» και οι «λύπες» επηρεάζουν αποφασιστικά τη ζωή των ατόμων, συναντάται και στον Πλάτωνα: *νόμων δὲ περὶ διασκοπομένων ἀνθρώπων ὀλίγου πᾶσά ἐστιν ἡ σκέψις περὶ τε τὰς ἡδονὰς καὶ τὰς λύπας ἔν τε πόλεσιν καὶ ἐν ἰδίοις ἦθεσιν* (*Νόμοι* 636d 5-7). Ο Αριστοτέλης όμως συστηματοποίησε περισσότερο από τον δάσκαλό του την εξέταση των συναισθημάτων, και τα αντιμετώπισε με λιγότερη, γενικά, αυστηρότητα από εκείνον, καθώς και μεγαλύτερη συγκατάβαση προς τον ανθρώπινο παράγοντα στην καθημερινή διαβίωση. Αξίζει στο σημείο αυτό να διαβάζουμε και τα αρχαία σχόλια στο αριστοτελικό κείμενο: Ασπασίου Σχόλια εις τα Ηθικά του Αριστοτέλους, Ηλιοδώρου Προυσαέως Παράφρασις των Αριστοτέλους Ηθικών Νικομαχείων, Ευστρατίου Μητροπολίτου Νικαίας εξήγησις, [ανων.] Σχόλια εις το Β΄ των Αριστοτέλους Ηθικών Νικομαχείων, Εξήγησις Μιχαήλ του Εφεσίου κτλ. (CAG τόμ. XIX.1-2 και X, έκδ. G. Heylbut, 1889, 1982, ανατ. 1962 De Gruyter).

τὰ φαῦλα πράττομεν: Εδώ με το επίθετο *φαῦλα* εννοεί τα τιποτένια, τα ανάξια λόγου πράγματα, τις πράξεις ανούσιες για περιωπήν βίου. Με τον ρηματικό τύπο σε α΄ πληθυντικό πρόσωπο *πράττομεν* ο φιλόσοφος συμερίζεται μαζί μας τη συλλογική και ατομική αποτυχία της έμπρακτης αρετής, που καταργεί κάθε έννοια και απόπειρα κοινωνικής δικαιοσύνης και ανάτασης. Θεωρεί την ανθρώπινη συμπεριφορά κοινό γνώρισμα και όχι επιλεκτικό παράδειγμα –χαρακτηριστικό κι αυτό της βαθύτερης ανθρωπογνωσίας του.

διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν ... ἀπεχόμεθα: Στο Βιβλίο Ζ΄ των *Ηθ. Νικ.* ο Αριστοτέλης πραγματεύεται το ζήτημα της *ἀκρασίας*. Η ακρασία (το αντίθετο της *ἐγκρατείας* στο αριστοτελικό κείμενο, «ακράτεια» στη νεοελληνική απόδοσή της) είναι και αυτή μια βασική έννοια στο αριστοτελικό corpus, που συνεξετάζεται εντός της θεματολογίας της ηδονής, της σύνεσης, του ήθους και της σωφροσύνης. Η ακρασία σχετίζεται με την ηδονή, λοιπόν. Αν συγκρίνουμε την αναφορά της ηδονής εδώ με εκείνην στην αρχή της ενότητας, θα παρατηρήσουμε ότι είναι ανάγκη να διακρίνουμε μεταξύ «καλών» και «κακών» ηδονών: οι πρώτες συντείνουν στη διατήρηση της μεσότητας και του ορθού λόγου, ενώ οι δεύτερες έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα (λ.χ. *αἱ σωματικαὶ ἡδοναί*). Η *μεσότης* ή *ὀρθὸς λόγος* είναι η απόλυτη οργάνωση και πειθαρχία της ηθικής φύσεως, που καλλιεργήθηκε κατ' αντιστοιχία προς τον νόμον, η οποία αντιμάχεται την αποσυνθετική επιρροή ορισμένων ειδών ηδονής και θλίψης. Η ζωή *κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον* διαθέτει τη δική της ηδονή (ευχαρίστηση). Η ηθική αρετή είναι το τελικό απότοκο της

εκπαίδευσης ή, εν πάση περιπτώσει, της προσαρμογής, που επιτρέπουν στον άνθρωπο να διακρίνει μεταξύ «καλών» και «κακών» ηδονών, και να επιλέξει τις πρώτες.

τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα: Μένουμε μακριά, με δική μας ευθύνη και υπαιτιότητα, από τα όμορφα, τα (αισθητικώς) ωραία πράγματα. Η αισθητική εικόνα που υπονοεί τη συγκρότηση ενός ηθικού προσώπου, είναι πλατωνική (σωκρατική) κληρονομιά στην παγκόσμια φιλοσοφία.

ἤχθαί πως εὐθὺς ἐκ νέων: Η εφαρμογή της αρετής σε πρακτικό επίπεδο και με κοινωνικό αντίκρυσμα ξεκινά από την παιδική ηλικία, δεν επιδέχεται δικαιολογίες του νεαρού της ηλικίας ή της αναβολής για την ωριμότητα. Ιδίως για την έννοια της συναισθηματικής αγωγής και διαπαιδαγώγησης (μάλλον πειθαρχίας και άσκησης...) που αναφέρεται ευθύς αμέσως, ο Αριστοτέλης παραπέμπει στον μεγάλο θεωρητικό της παιδείας Πλάτωνα ο οποίος επέμεινε στη διάκριση των ανθρώπινων τύπων βάσει της παιδείας.

ὡς ὁ Πλάτων φησίν: Ο Αριστοτέλης παραπέμπει στο χωρίο του Πλάτωνος, *Νόμοι* 653a 5-ε 4, όπου συναντούμε την άποψη αυτή για τον ρόλο της παιδείας: *Λέγω τοίνυν τῶν παίδων παιδικὴν εἶναι πρώτην αἴσθησιν ἡδονὴν καὶ λύπην, καὶ ἐν οἷς ἀρετὴ ψυχῆ καὶ κακία παραγίγνεται πρῶτον, ταῦτ' εἶναι, φρόνησιν δὲ καὶ ἀληθεῖς δόξας βεβαίους εὐτυχῆς ὄτῳ καὶ πρὸς τὸ γῆρας παρεγένετο· τέλος δ' οὖν ἔστ' ἄνθρωπος ταῦτα καὶ τὰ ἐν τούτοις πάντα κεκτημένος ἀγαθὰ. παιδεῖαν δὴ λέγω τὴν παραγινομένην πρῶτον παισὶν ἀρετὴν· ἡδονὴ δὴ καὶ φιλία καὶ λύπη καὶ μῖσος ἂν ὀρθῶς ἐν ψυχῆς ἐγγίγνωνται μήπω δυναμένων λόγῳ λαμβάνειν, λαβόντων δὲ τὸν λόγον, συμφωνήσωσι τῷ λόγῳ ὀρθῶς εἰθίσθαι ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἔθων, αὕτη 'σθ' ἢ συμφωνία σύμπασα μὲν ἀρετὴ, τὸ δὲ περὶ τὰς ἡδονὰς καὶ λύπας τεθραμμένον αὐτῆς ὀρθῶς ὥστε μισεῖν μὲν ἃ χρὴ μισεῖν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους, στέργειν δὲ ἃ χρὴ στέργειν, τοῦτ' αὐτὸ ἀποτεμὼν τῷ λόγῳ καὶ παιδεῖαν προσαγορεύων, κατὰ γε τὴν ἐμὴν ὀρθῶς ἂν προσαγορεύοις. Πβ. τον πλατωνικό *Φίληβο* 60d 3-e 5: *εἰ δέ γε παρηνέχθημέν τι τότε, νῦν ὅτισσιν ἐπαναλαβὼν ὀρθότερον εἰπάτω, μνήμην καὶ φρόνησιν καὶ ἐπιστήμην καὶ ἀληθῆ δόξαν τῆς αὐτῆς ἰδέας τιθέμενο καὶ σκοπῶν εἴ τις ἄνευ τούτων δέξαιτ' ἂν οἱ καὶ ὅτιοῦν εἶναι ἢ καὶ γίνεσθαι, μὴ ὅτι δὴ γε ἡδονὴν εἶθ' ὡς πλείστην εἶθ' ὡς σφοδροτάτην, ἢν μήτε ἀληθῶς δοξάζοι χαίρειν μήτε τὸ παράπαν γινώσκοι τί ποτε πέπονθε πάθος μὴτ' αὖ μνήμην τοῦ πάθους μὴδ' ὄντινοῦν χρόνον ἔχοι. ταῦτα δὲ λεγέτω καὶ περὶ φρονήσεως, εἴ τις ἄνευ πάσης ἡδονῆς καὶ τῆς βραχυτάτης δέξαιτ' ἂν φρόνησιν ἔχειν μᾶλλον ἢ μετὰ τινων ἡδονῶν ἢ πάσας ἡδονὰς χωρὶς φρονήσεως μᾶλλον ἢ μετὰ φρονήσεως αὖ τινος. Η ανάπτυξη του ζητήματος της ηδονής από τον Αριστοτέλη στα Βιβλία Ζ' (11-14) και Ι' (1-5) των *Ηθ. Νικ.* αποτελεί διαφωνία με τις πλατωνικές θέσεις στον *Φίληβο*. Την κατ' εξοχήν Περιπατητική θέση για το θέμα εκφράζει ο Πλούταρχος στην πραγματεία του *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς*, 12 (452A 8-B 7): *διὸ περὶ τὰς ἡδονὰς, τὴν ἄγαν ἀφαιρετέον ἐπιθυμίαν ... θυμοειδὲς καὶ μάχιμον.***

οἷς δεῖ: Με το ρήμα υπογραμμίζεται η θέση της πόλεως ως πολιτικού σώματος που καθορίζει το αξιολογικό σύστημα αξιών στον αρχαίο κόσμο, από την πολιτική δεοντολογία έως την ανθρωπολογία των δύο φύλων και την κοινωνική αποστολή τους. Ὑψιστη είναι, επομένως, η σημασία της σχέσης ηθικής αρετής με τη ζωή στην πολιτική κοινωνία.

ἢ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν: Η συναισθηματική παιδεία που καθιστά τον άνθρωπο ικανό να διακρίνει μεταξύ «καλών» και «κακών» ηδονών και να επιλέγει τις πρώτες, οδηγεί στην κοινωνική παιδεία και στην ορθή πολιτική συμπεριφορά.

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ

1. Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη.
2. Σχεδιάγραμμα περιεχομένων των *Ηθικών Νικομαχείων*.
3. Παρουσίαση της υπό εξέτασιν ενότητας (είδος ερμηνευτικού υπομνήματος).
4. Η έννοια των «ἐξέων»: η αρετή «ἐξὶς προαιρετική».
5. Η ηθική αρετή και η σχέση της με τα συναισθήματα: οι αριστοτελικοί ορισμοί.
6. Η θεμελίωση της αριστοτέλειας ψυχολογικής θεώρησης (συναισθήματα και ηδονές).
7. Διάκριση μεταξύ «καλών» και «κακών» ηδονών.
8. Η ηθική αρετή και η ηδονή ως πρόταση σχολικής διδασκαλίας (an φιλοσοφική vel φιλολογική προσέγγιση?). Το πολιτικό ζητούμενο της αγωγής.

9. Η ορθή αγωγή κατά Πλάτωνα και Αριστοτέλη: η κοινωνική διάσταση της αρετής.
 10. Συζήτηση με αναπροσαρμοζόμενα ερωτήματα (ήτοι «πώς να διαβάζουμε τον Αριστοτέλη»).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abizadeh, A. (2002-2003), “The Passions of the Wise: φρόνησις, Rhetoric, and Aristotle’s Passionate Practical Deliberation”, *Review of Metaphysics* 56, σσ. 267-296.
- Adler. M.J. (2007), *Aristotle for Everybody. Difficult Thought Made Easy*, MacMillan Publishing Company, 1978 = *Ο Αριστοτέλης για όλους. Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή*, μτφρ. Π. Κοτζιά-Παντελή, 5η έκδ., Αθήνα: Παπαδήμας.
- Anagnostopoulos, G. (εκδ.) (2009), *A Companion to Aristotle*, Chichester, U.K. & Malden, MA: Wiley-Blackwell (Blackwell Companions to Philosophy. 42).
- Bertman, M.A. (1972), “Pleasure and the Two Happinesses in Aristotle”, *Apeiron* 6, σσ. 30-36.
- Bodéüs, R. (1993), *Le philosophe et la cité = The Political Dimensions of Aristotle’s Ethics*, μτφρ. J.E. Garrett, [Albany]: State University of New York Press (SUNY Series in Ancient Greek Philosophy).
- Bostock, D. (2000), *Aristotle’s Ethics*, Oxford: Oxford University Press.
- Brinton, A. (1988), “Pathos and the ‘Appeal to Emotion’ ”, *History of Philosophy Quarterly* 5, σσ. 207-219.
- Bywater, I. (1894), *Aristotelis Ethica Nicomachea* [κριτ. έκδ.], Oxonii: e Typographeo Clarendoniano (Oxford Classical Texts) [ανατ. 1986].
- Caiani, L. (1998), *Lettura dell’Etica Nicomachea di Aristotele*, Torino: UTET libreria (Lezioni di filosofia).
- Connelly, B.J. (1987), *Ethical Pleasure. Aristotle’s Two Treatments of Pleasure in the Nicomachean Ethics*, Duquesne University Pittsburgh, PA.
- Curzer, H.J. (2012), *Aristotle and the Virtues*, Oxford: Oxford University Press.
- Düring, I. (1994 [ανατ. 2003]), *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1966 = *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, μτφρ. Π. Κοτζιά-Παντελή (τόμ. Α’) και Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα (τόμ. Β’), τόμ. Α’ & Β’, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Fortenbaugh, W.W. (2002), *Aristotle on Emotion: A Contribution to Philosophical Psychology, Rhetoric, Poetics, Politics and Ethics*, 2η έκδ., London: Duckworth.
- Gauthier, R.A. & Jolif, J.Y. (1970-), *L’Ethique à Nicomaque. Introduction, traduction et commentaire*, τόμ. 1-3, Paris: Publications Universitaires.
- Γεωργούλης, Κ.Δ. (2000), *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, πρόλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, βιβλιογρ. ενημ. Ι.Γ. Καλογεράκος, Θεσσαλονίκη: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής [αρχ. έκδ. Θεσσαλονίκη, 1962].
- Gigon, O. (1940), *Aristoteles die Nikomachische Ethik: griechisch-deutsch Übersetzt von Olof Gigon*, νέα έκδ. R. Nickel, Sammlung Tusculum.
- Gonzalez, F.J. (1991), “Aristotle on Pleasure and Perfection”, *Phronesis* 36, σσ. 141-159.
- Gurtler, G.M. (2002-2003), “The Activity of Happiness in Aristotle’s ‘Ethics’ ”, *Review of Metaphysics* 56, σσ. 801-834.
- Hardie, W.F.R. (1968), *Aristotle’s Ethical Theory*, Oxford: Clarendon Press.
- Heinman, M. (2007), *Pleasure in Aristotle’s Ethics*, London: Continuum (Continuum Studies in Ancient Philosophy).
- Κοπιδάκης, Μ.Ζ., Λυπουρλής, Δ., Μωραΐτου, Δ. & Πατρικίου, Έ. (2006), *Φιλοσοφικός λόγος (Πλάτων - Αριστοτέλης). Γ’ τάξη Ενιαίου Λυκείου (Θεωρητική κατεύθυνση)*, έκδ. [ανατ.] 8η, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ / Παιδαγωγικό Ινστιτούτο & ΟΕΔΒ.
- Kullmann, W. (1996), *Il pensiero politico di Aristotele*, Napoli: Istituto Italiano per gli Studi Filosofici Guevini e Associati, 1992 (saggi 11) = *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Ρεγκάκος, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Λυπουρλής, Δ. (1998), *Ο Δημήτρης Λυπουρλής διάβασε, μετέφρασε και σχολίασε αρχαία ελληνικά κείμενα στο Βαφοπούλειο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____ (2002), *Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, εισαγωγή-μτφρ.-σχόλια*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- _____ (2014), *Τρεις λόγοι για τον Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Miller, J. (εκδ.) (2011), *Aristotle’s Nicomachean Ethics: A Critical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Critical Guides).
- Pakaluk, M. (2005), *Aristotle’s Nicomachean Ethics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Introductions to Key Philosophical Texts).

- Ross, W.D. (1991 [ανατ. 2010]), *Aristotle*, London: Methuen & Co. Ltd., 1977 = *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσού, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Segvic, H. (2004), “Aristotle on the Varieties of Goodness”, *Apeiron* 37, σσ. 151-176.
- Sherman N. (εκδ.) (1999), *Aristotle’s Ethics: Critical Essays*, Rowman and Littlefield.
- Sokolon, M.K. (2006), *Political Emotions: Aristotle and the Symphony of Reason and Emotion*, διδ. διατριβή, DeKalb, ILL.: Northern Illinois University Press.
- Strohl, M.S. (2008), *An Interpretation of Aristotle’s Theory of Pleasure*, διδ. διατριβή, Princeton, NJ: Princeton University.
- Taylor, C.C.W. (2003), “Pleasure: Aristotle’s Response to Plato”, στον τόμο R, Heinaman (εκδ.), *Plato and Aristotle’s Ethics*, Aldershot & Ashgate: Burlington (Vt.) (Ashgate Keeling Series in Ancient Philosophy), σσ. 1-20.
- _____ (2006), *Aristotle Nicomachean Ethics Books II-IV, translated with a commentary*, Oxford: Clarendon Press (Clarendon Aristotle Series).
- Van Riel, G. (2000), “Aristotle’s Definition of Pleasure: A Refutation of the Platonic Account”, *Ancient Philosophy* 20, σσ. 119-138.